

Олтой Тилларида Бош Кийим Номлари

Шоира Усманова

Ўзбекистон Миллий университети, Ўзбекистон

Бош кийимларининг олтой халқлари тарихида ўзига хос ўрни бўлган. Бош кийимлари кўчманчи аҳоли ўртасида қуёшдан, совуқдан, қордан, ёмғирдан ва шамолдан химоялаш воситаси сифатида қўлланилган. Улар жангларда ўзига хос қалқон вазифасини ўтаган. Диний маросимларнинг муқаддас унсури хисобланган. Бош кийимларига қараб кишиларнинг жамиятдаги мавқеи, касби, ёши, шунингдек, қизларнинг турмушга чиқсан ёки чиқмаганлиги аниқланган. Хуллас, бош кийими кишининг туғилишидан то ўлимiga қадар ҳамроҳлик қиласидан кийимdir.

Мазкур мақолада олтой тиллари, хусусан, туркий, мўгул, тунгус-манжур, корейс ва япон тилларидаги бош кийимларни ифодаловчи лексемалар семантик ҳамда грамматик томондан қиёсий тадқиқ этилиб, уларнинг этимологияси, тил тараққиёти натижасида ўзгаришга учраган турли шакл ва маънолари, шунингдек, олтой давридаги бобо тил шакллари хусусида сўз юритилади.

Бош кийим номларини тубандаги лексик-семантик гурӯхларга ажратиб таҳлил этиш ўзини оқлади:

1. Бошга кийиладиган кийим номлари
2. Бошга ўраладиган кийим номлари
3. Бош кийими устидан ўраладиган мато номлари

1.   **Бошга кийиладиган кийим номлари**

BAŞLIK – устки кийим ёқасига бириктириб тикиладиган қайтарма қалпок. Турк тилида *başlık* ‘капюшон’ (Sâmi 1985: 97), ‘бошни химоялаш учун кийиладиган қалпок’ (Türkçe Sözlük I, 155), озарб. *başlıq* ‘бош кийими’ (Азерб. рус. словарь 36), туркм. *başlık* ‘капюшон’ (Рус. туркм. словарь 49), гаг. *başlık* ‘капюшон’ (Гаг. рус.

молд. словарь 76), тат. *başlik* ‘капюшон’ (Тат. рус. словарь), нүг. *başlik* ‘капюшон’ (Ног. рус. словарь 52), башк. *başlik* ‘бош кийими’, ‘болаларнинг тўқилган қалпокчаси’ (Башк. рус. словарь 87) маъноларида истеъмол қилинади.

Туркий тиллардаги *başlik* оти <*baş* ‘бош’ ўзагига кийим-кечак номи ясовчи *-lik* аффиксининг қўшилишидан ҳосил бўлган. Ҳатто *baş* ‘бош’ сўзининг ўзи ҳам айрим шеваларда ‘бош кийим’ тушунчасини ифодалаб келади. Жумладан, турк тилининг шеваларида *baş* ‘феснинг устига тақиладиган безакли, шокилали рўмол’,¹ ўзбек тилининг Сурхондарё группа шеваларида *baş* ‘яrim дўппи шакидаги кийгичнинг устидан ўраладиган салла’² вазифасида қўлланилади.

Зикр этилган шакллар билан бир қаторда турк тилининг шеваларида *başayi* ‘оқ батистдан тайёрланган рўмол’ (Асирayamlı 1976: 19), ўзбек тилининг Сурхондарё группа шеваларида *başorav*³ ва Қорақалпогистондаги ўзбек шеваларида учрайдиган *başorav* ‘аёлларнинг 5 метрлик читдан саллага ўхшатиб ўралган бош кийими (эск.)’ (Ишаев 1977: 81) сингари лексемаларнинг ҳам *baş* ўзагидан ривожланганини таъкидлаш лозим.

Туркий тиллардаги *başlik* ва ш.к. шакллар корейс тилидаги *məripo* ‘аёллар қадимда ёпинган ёпинчик’ (Phyojungugodesajon I, 2098) лексемаси билан муштарак бўла олади: *məripo* < *məri* ‘бош’ + *-po* қўшимчаси.

Олтойшуносликка оид тадқиқотларда *baş* сўзинингproto-шакли **balč* ‘бош’ деб белгиланган. Туркий тиллардаги **balč* ўзаги прото-мўғул тилидаги **mal-da-*, **melde-*, **malaji-* ‘кал’; прото-тунгус-манжур тилидаги **meli-* ‘бўйин умурткаси’, ‘энса’, ‘бошнинг тела қисми’, ‘балиқ скелети’, ‘скелет’; прото-корейс тилидаги **məri* ‘бош’ билан бирлаштирилган ва уларнинг бобо тил шакли **mělđu(~a)* ‘бош’ кўринишида реконструкция килинган (EDAL <http://starling.rinet.ru>).

¹ <http://www.forumtayfa.com/genel-kultur/80660-yoresel-giysiler.html> 14.04.08

² <http://www.kitab.uz/cms/?q=node/223> 01.04.08

³ <http://www.kitab.uz/cms/?q=node/223> 01.04.08

KALPAK – кигиздан тепа томони учли қилиб тикилган устки баш кийими. Чигатой туркийсида *qalpaq*, тур. *kalpak*, гаг. *qalpaq*, туркм. *Galpaq*, сар. уйғ. *qalmaq*, тат. *qalpaq*, қирғ. *qalpaq*, қоз. *qalpaq*, нұғ. *qalpaq*, болқ. *qalqaq*, қум. *qalpaq*, ққал. *qalpaq*, ўзб. *qalpaq*, уйғ. *qalpaq*, бошқ. *qalpaq*, хак. *xalbax*, *xalparax*, ёқ. *xalpāq* (Левитская 1997: 234-235) күринишиларида мавжуд.

Зикр қилингандан *kalpak* сўзининг келиб чиқиши хусусида турли фикр-мулоҳазалар мавжуд. Жумладан, Т.Дадаҳонова (1963: 80) қалпоқ сўзининг этимологияси ҳақида фикр юритиб, бу сўз қопламоқ феълидан келиб чиқсан: қалпоқ < қопламоқ, қоплоқ, қалпоқ тарзида морфологик ва фонетик ўзгаришларга учраган, деб қайд қилган. М.Асомиддинованинг (1981: 31) ёзишича, “Қадимда ҳали бадиий тўқима буюмлар пайдо бўлмаган даврларда кишилар бошларини тери ёки барглар билан қоплаб юришган. Бу буюм қоплоқ деб юритилган. Кейинчалик, одамлар ўтрок ҳаётга кўчгач, тўқимадан бичиб тикилган, гулдор, ҳашамли баш кийим турлари пайдо бўлиб, олдинги қоплоқ номи метатеза йўли билан қоплоқ > қалпоқ шаклига келган. Қоплоқнинг ўзаги қон - калла қопи, каллани қоплаб турувчи буюмдир”. М.Хабичев (1971: 148) *qalpaq* сўзини *qal-* ‘колмоқ’ ва *-raq* аффиксидан таркиб топғанлигини зикр қилган. Л.Левитская (1997: 235) ушбу талқинни фонетик томондан заифлигини (яъни тур. *qa:l* ‘колмоқ’даги унлининг чўзиқлиги) ва асосланувчи сўзининг ноаниқлиги учун танқид қилган. Х.Эрен (1999: 203) *kalpak* оти < *kalip* ‘қопқоқ’, ‘ёпқич’ + *-(a)k* кичрайтирув қўшимчасидан ҳосил бўлганини айтган ва турк тилининг шеваларида ‘қопқоқ’, ‘ёпқич’ маъносини ифодаловчи *kalip* сўзининг мавжудлиги билан фикрини асослашга ҳаракат қилган. Ш.Рахматуллаев (2000: 518) қалпоқ сўзининг таркибини қадимги туркий тилда ‘кўтарил-’ маъносини англатган қалы- феълидан *-ba* қўшимчаси билан ясалган отга кичрайтириш маъносини ифодаловчи *-k* қўшимчасини кўшиб ҳосил қилинган, деб изоҳлаган.

Сўзи бораётган *kalpak* лексемасининг этимони аниқланар экан, унинг *kabalak/ kalabak* сингари бирламчи шаклларини назардан соқит қилмаслик лозим. Ёзма ёдгорликлар тилида *kabalak/ kalabak* XV асрдан бошлаб учрай бошлаган. Манбаларда қайд қилинишича, Чанаккале жангидаги (1915 йил) шаҳид бўлган турк аскарлари

мозорининг қабр тошлари аскарлар жангда кийган “*kabalak*” шапкаларига ўхшатиб ишланган.⁴

Юқорида айтилган фикрлардан келиб чиқсан ҳолда, туркий тиллардаги *kalpak* сўзининг тараққиёт силсиласини тубандагича белгилаш мумкин: *kalpak* < *kabalak* < *kapalak* < **kap(a)*- ‘копламок’, ‘ёпмоқ’ ўзагидан ривожланган дейиш мумкин. Зотан, бош кийим номларининг аксарияти ‘копламок’ семасини ташиған феъллардан юзага келган (қиёсланг: *börk* < *börü-*/ *bürü-* ‘копламок’, ‘ёпмоқ’; *bürünčük* < *bürü-* ‘копламок’, ‘ёпмоқ’).

М. Расанен (1969: 227) *qalpaq* ва ш.к. шаклларни Г. Рамстедт (1935: 164) томонидан тиклаган мӯгул тилидаги *qalbaq* ‘катта, тўртбурчак аёллар қалпоғи’ билан қиёслаган. Кейинроқ ушбу талқин EDALда (<http://starling.rinet.ru>) давом эттирилиб, *qalpaq* лексемаси ёзма мӯгул ёдгорликлари тилидаги *qalbaq*, қалм. *χalwŋ* ‘аёллар қалпоғи’ (Ramstedt 1935: 164); корейс тилидаги *kok:al* ‘тепаси учли, бөгичли қалпоқ’, *kal-mo* ‘ёмғир пайтида бош кийимининг устига кийдириладиган шамсия сифат шапка’, эски корейс тилидаги *kòs-kár* ‘тепаси учли, бөгичли қалпоқ’ (Liu 73, KED 45, 134) билан генетик бир деб изоҳланган ва уларнинг прото-шакли *kàla(~*k'-, -*e*-) ‘бош кийимининг бир тури’ кўринишида қайта тикланган.

Бироқ мазкур реконструкцияни қатор сабабларга кўра тўғри деб бўлмайди. Биринчидан, юқорида кўрсатилганидек, *kalpak* сўзининг бирламчи шакли *kabalak* < *kapalak* бўлиб, уproto-турк тилидаги *kap ‘коп’ ўзагидан ривожланган. Кейинчалик метатеза натижасида *kapalak* > *kabalak* > *kalabak* > *kalpak* шакллари майдонга келган. Иккинчидан, мӯгул тилидаги *qalbaq* ‘катта, тўртбурчак аёллар қалпоғи’ < *qalbaji-* ‘ясси ва кенг бўлмоқ’ ўзагидан урчиган. Учинчидан, корейс тилидаги *kal-mo* ‘ёмғир пайтида бош кийимининг устига кийдириладиган шамсия сифат шапка’нинг эски корейс тилидаги шакли *kat-mo* бўлган ва у < *kat* ‘шляпа’ (Phyojungugodesajon I, 118) ва хитойча *-mo* 帽 ‘шапка’ (Phyojungugodesajon I, 2155) маъносини ифодаловчи кўшимчадан

---

⁴ <http://www.kenthaber.com/ildetay.aspx?id=567> 14.04.08

таркиб топган. Шунингдек, *kok:al* ‘тепаси учли, бөгичли қалпоқ’ни ҳам бу гурухга киритиб бўлмайди.

Аслида, туркий тиллардаги *kalpak* < *kapalak* < **kap(a)-* ‘қопламоқ’, ‘ёпмоқ’ шаклини олтой тилларидаги қўйидаги сўз бирликлари билан генетик жиҳатдан алоқадор қилиш максадга муқофиқ бўлади: ёзма мўғул ёдгорликлари тилида *qabta-ya(n)* (Lessing 1960: 899), халха тилида *xavtga*, қалмик тилида *xaptəxə*, *xaptryə*, ордос тилида *GabtarGa*, мўғул *sdarGa*, дагур тилида *xartag* ‘қоп’ (Ramstedt 1935: 167, 180); қадимги япон тилида *kabut(w)o*, Токио диал. *kábuto*, Киото диал. *kábítō*, Кагошима диал. *kabutó* ‘дубулға’ (Martin 1987: 431). Қайд қилинган бирликларнинг олтой давридаги шаклини **k[ä]p`á* ‘қопламоқ’; ‘қоп’ (EDAL <http://starling.rinet.ru>) кўринишида тақдим қилиш мумкин.

KASNAK – гардиш, бош кийим гардиши, тож. Турк тилида *kasnak* ‘гардиш’, ‘керки чамбарак’, ‘чамбаракда ишланган накш’, ‘устунлардаги цилиндр шаклидаги тошлар’, ‘курашчиларнинг шалваридаги боғ’ (Sâmi 1985: 660-661), тур. шев. ‘аёлларнинг рўмол остидан тақадиган тожи’,⁵ гаг. *kasnak* ‘гардиш’, ‘керки чамбарак’ (Гаг. рус. молд. словарь 254), озарб. *gasnag* ‘гардиш’ (Karşılıştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I, 448), туркм. *gasňak* ‘гардиш’ (Бол. рус. туркм. словарь I, 717), уйғ. *qasqan* ‘гардиш’, ‘шляпанинг соябони’ (Наджип 1968: 585), ўзб. *qasqân* (Маъруфов 1981: II, 560), ўзб. шев. *qasqân* (Жиззах), *qasqaq* (Хоразм), *qasnoy* (Кашқадарё) ‘гардиш’ (Шоабдураҳмонов 1971: 157), Қорақалпоғистондаги ўзбек шеваларида *qasnak*, *qasmak* ‘шапканинг соябони’, ‘гардиш’, ‘чиғир кўзачалари турадиган ўрин’ (Ишаев 1977: 128) ва Қашқадарё шевасида *qasawa*, *qasâwə* ‘безак тақиладиган картон қофозли пешанабоғ’ (Жўраев 1969: 140) маъноларида истеъмол қилинади.

Туркий тиллардаги *kasnak* ‘гардиш’, ‘бош кийим гардиши’ тунгус-манжур тилларидан улча тилидаги *qoso(n)* ‘гардиш’, ороҷ тилидаги *koso* ‘узук’, орок тилидаги *qoso* ‘тош узук’ (Цинциус 1975: I, 417); корейс тилидаги *kas (kat)*, эски корейс тилидаги *kát* ‘шляпа’, ‘лампа қалпоғи’ (Кор. рус. словарь 32); қадимги япон тилидаги *kasa*, эски япон тилидаги *kásá*, Токио диал. *kása*, Киото диал. *kásá*,

---

⁵ <http://www.forumtayfa.com/genel-kultur/80660-yoresel-giysiler.html> 14.04.08

Кагошима диал. *kasá* ‘соябон’ (Martin 1987: 441) лексемалари билан генетик туркумни ташкил қиласы. Уларнинг олтой тилидаги протошаклини *kásá ‘гардиш’ деб қайта тиклаш мүмкин.

ТӨРӘ/ТҮРІ - авра-астарлы, тепа, кизак, жияқдан иборат тұғарал болш кийими. Ўзбек тилида *dorrī* ‘авра-астарлы, күпинча қавима, пилта урилган, тепа, кизак, жияқдан иборат гулдор ёки гулсиз тұғарал болш кийими’ (Маъруфов 1981: I, 243), ўзбек тилининг Кашқадарё группа шеваларида *toppī* ‘дүппи’, ‘қалпок’ (Жўраев 1969: 152), ўзбек тилининг Самарқанд шевасида *türi* ‘қизларнинг юмалоқ чўккили бош кийими’,⁶ уйғур тилининг шеваларида *töpä* ‘қишики бош кийим’ (Наджип 1968: 339), қирғиз тилида *torı* ‘юпқа тикилган енгил бош кийим’ (Абдулдаев 1969: 608) маъносида учрайди. Булардан ташқари турк тилининг шеваларида *tepelik* ‘безакли бош кийим’,⁷ қирғиз тилида *tebetej* ‘четларига тулки, сувсар, қундуз мўйналари қўйиб тикилган бош кийим’ (Абдулдаев 1969: 585), қозоқ тилида *tebetej* ‘турли газламалардан тикиладиган эркакларнинг бош кийими’,⁸ татар тилида *tübätäj* ‘дүппи’ (Тат. рус. словарь 580), бошқирд тилида *tübätäj* ‘дүппи’ (Башк. рус. словарь 556) шакллари ҳам мавжуд.⁹ Мўғул тилида ҳам ‘дүппи’, ‘шлем ёки, каска тагидан кийиладиган тўқима бош кийим’ маъносида *tov* (Монг. рус. словарь 401) сўзи истеъмол қилинади.

Юқорида зикр қилинган шакллар қадимги туркй тилдаги *töpü* ‘тепа’ ўзагидан урчиган. Бу ўзакнинг архетипи EDALда (<http://starling.rinet.ru>) **tepō (-i)* ‘тепа’ деб кўрсатилган ва у мўғул тилидаги **tab*, **tebeg* ‘металл ҳалқага боғлаб қўйилган бир тутам соч (ўйин учун)’, ‘кокил’; тунгус-манжур тилларидаги **teb-* ‘лахтак’, ‘шомоннинг белбогига осилган дум’; корейс тилидаги **tatar* ‘боглам, боғ’; япон тилидаги **tamria* ‘энсадаги соч турмаги’ билан гомоген шакллар сифатида қайд қилинган. Шу билан бир қаторда

⁶ http://www.sanat.orexca.com/rus/archive/3-4-04/history_art10.shtml 31.03.08

⁷ www.kayserikent.com/site/page.asp?dsy_id=7025 14.04.08

⁸ http://referatg.com/item_13781.html 09.04.08

⁹ XIX асрда туркй тиллардаги *tübätäj* > рус тилига ўзлашган ва –ка аффиксини бириктириб *тюбетейка* шаклини олган.

уларнинг умумолтойча прото-шакли **t`ēp`á* ‘бир тутам соч, кокил’ кўринишида қайта тикланган.

TUMAQ – қулоқчинли бош кийим. Қадимги туркий тилда *tomaya*, чигатой туркийсида *timoğa* ‘ов қушининг бошига кийгизиб қўйиладиган темир қалпокча’ (Ҳасанов 1993: 282), турк тилининг шеваларида *tomaka* ‘аёлларнинг тўй ва байрамларда бошларига тақадиган безаги’ (Асирayamlı 1976: 194), тат. *tumaq*, ққал. *tumaq*, ойр. *tubaq* ‘кулоқчинли бош кийим’ (EDAL <http://starling.rinet.ru>), ўзб. шев. *tumāq*, *tumay*, *tumaya* ‘кулоқли иссиқ қалпок’, ‘кулоқчин’, ‘ўргатилган ов қушининг бошига кийдириладиган тери қалпокча’, *tumataj* ‘хотинларнинг қишики бош кийими’ (Маъруфов 1981: II, 223, Шоабдураҳмонов 1971: 263), уйғ. *tumaq* ‘мўйнали қалпок’ (Наджип 1968: 339), *tomiq* ‘ов қушининг бошига кийдириладиган тери қалпокча’ (Уйг. рус. словарь 187), қирғ. *tumaq* ‘теридан қилинган юмшоқ, қулоқчинли бош кийим’ (Абдулдаев 1969: 619), коз. *tīmaq* ‘эркакларнинг қулоқчинли иссиқ бош кийими’ > Сиб. тат. *tīmak* (Валеев 1980: 152) шакларида мавжуд.

Х. Эрен (1999: 124) турк тилидаги *duvak* ‘келинларнинг ёпинчиғи’ни *tumaq* ‘кулоқчинли бош кийим’ билан қориштириб юборган ва уларни эски туркий тилдаги *tuγ* ‘ёпқич, қопқок’ ўзагидан келиб чиққанини ёзган. Бироқ *tomaya*, *tumaq* ва ҳоказо шаклларнинг *duvak* сўзига алоқаси йўқ. Бинобарин, EDALда (<http://starling.rinet.ru>) туркий тиллардаги *tomaya*, *tumaq* ва ш.к. шакллар ёзма мўгул ёдгорликлари тилидаги *tumurliy*, *tumulai* (Lessing 1960: 824), халха тилидаги *tumlaj*, қалмуқ тилидаги *tumrləg*, ордос тилидаги *tumulai* ‘қалпок’ (Ramstedt 1935: 410) билан мукояса қилинган ва уларнинг умумолтойча архетипи **t`̥imi* ‘бош’, ‘бошнинг тепа қисми’ деб қайд қилинган.

2. Бошга ўраладиган кийим номлари

JAĞLIK – рўмол, дастрўмол. Навоий асарларида *jaylıy* ‘дастрўмол’, ‘рўмол’ (Ҳасанов 1993: 123) маъносида учрайди. Турк тилида *jaylik* ‘катта дастрўмол’ (Türkçe Sözlük II, 1578), тур. шев.

jaylik ‘дастрўмоль’ (Газипасам),¹⁰ *jaylik* ‘рўмоль’ (Бекдиклер),¹¹ ‘белга боғланадиган шалварнинг устида турадиган рўмоль’ (Ван), ‘белбогнинг икки ёнига тақиладиган рўмоль’ (Билежик),¹² ‘терни артиш учун қўлланиладиган рўмоль’, *jaalik*, *jalik* ‘шарф’ (Қаҳрамонмарас),¹³ гаг. *jāliq* ‘дастрўмоль’, ‘қўл сочиқ’ (Гаг. рус. молд. словарь 206), кирғ. *majlıq* ‘овқат, қўпинча гўшт егандан кейин қўл артадиган сочиқ’ (Абдулдаев 1969: 415), уйғ. *jaylıq* ‘рўмоль’ (Уйг. рус. словарь 232), бошқ. *jawlıq* ‘рўмоль’ (Башк. рус. словарь 728), тат. *jawlıq* ‘рўмоль’ (Будагов 1871: II, 345), кримтат. *jawluk* ‘рангли, гулдор рўмоль’,¹⁴ озарб. *jayliG*, туркм. *jaylıq*, туркм. шев. *jāliq*, қоз. *žawlıq*, нўғ. *jawlıq*, кар. *jaylıq*, ққал. *žawlıq*, қум. *jawluq* ‘рўмоль’ (Севортян 1989: 61) маъноларида қўлланилади.

Jaylik сўзининг этимологияси масаласида турли фикр-мулоҳазалар мавжуд. В.В.Радлов (1905: III, 19, 53) *jaylik* отини *jay* ‘ёғ’ ўзагидан *-lik* қўшимчаси билан ясалган лексема сифатида тушунтирган. Мазкур кўзқарашиб Г.Дёрфер (TMN 4, 179), Р.Ахметъянов (1987: 65), Б.Мамедова, В.Асланов, Г.Ворошил ва М.Отаровлар томонидан давом эттирилган.¹⁵ Г.Каранфилдинг фикрича, *jaylik* <*jay*- ‘ёймоқ, ёзмоқ’ ўзагидан ва *-lik* қўшичасидан тараққий этган.¹⁶ М.Расанен (1969: 176) *jaylik* сўзининг архаик шаклини **jablik* (<*jabil* ‘ёпилмоқ’) деб кўрсатган.

EDALда (<http://starling.rinet.ru>) *jaylik* сўзини *jay* ‘ёғ’ ўзагига боғлаш кийинлиги қайд қилиниб, туркий тиллардаги **jaglik* ‘рўмоль’ шакли мўғул тилидаги **nolga* ‘шомон безаги’; тунгус-манжур тилларидаги **lelu(ke)* ‘кўкракпеч, кўкрак фартуги’, ‘совутнинг қўлтиқ оғи’ ва корейс тилидаги **nòrikái* ‘белбоққа тақиладиган нарса’ билан қиёслангандан ва уларнинг умумолтойча прото-шакли **lélugV* ‘рўмоль’, ‘шокила’ кўринишида қайта тикланган.

¹⁰ <http://www.gazipasam.com/sivelerimiz.html> 14.04.08

¹¹ <http://bekdikler.bravehost.com/agiz.htm> 14.04.08

¹² <http://www.forumtayfa.com/genel-kultur/80660-yoresel-giyisiler.html> 14.04.08

¹³ <http://www.kahramanmaras.org/forum/archive/index.php?t-10991.html> 14.04.08

¹⁴ <http://www.luiza-m.narod.ru/smi/tarih/31-qrimtat-2-3gl.htm> 29.03.08

¹⁵ <http://www.balkaria.info/library/g/gullu/lexicon04.htm> 29.03.08

¹⁶ Кўрсатилган вебсайт.

Биз қатор далилларга асосланган ҳолда, *jaylik* сўзини *jay* ‘ёғ’ ўзагидан келиб чиққан деган кўзқарашни қўллаб-куватлаймиз. Биринчидан, *jaylik* сўзини Ш. Сомий (1985: 1453) ‘ёғли қўлларни ва лабларни артишга мўлжалланган, дастурхонда ҳамманинг олдига қўйиладиган маҳсус қўл сочиғи’ маъносида изоҳланган. Иккинчидан, ҳозирда ҳам қатор турк шеваларида *jaylik* ‘ёғ артиладиган қўл сочиқ’ маъносида истеъмол қилинади. Учинчидан, қирғиз тилидаги *majlıq* (Абдулдаев 1969: 415), ўзбек шеваларидаги *majlıq* (Ишаев 1977:135), қозоқ тилидаги *majlıq* ‘ёғли овқат егандан кейин қўлни артадиган сочиқ’, бошқирд шевасидаги *majlıq* ‘зиёфатда қўлланиладиган сочиқ’ (Левитская 2003: 15) шаклини ҳам кўз орти қилиб бўлмайди (*majlıq* < *maj* ‘мой, ёғ’ + *-lıq*). Тўртинчидан, туркий тилларда суюқ моддаларни ифодаловчи ўзак сўзларнинг *-lıq* кўшиминачаси билан кийим-кечак, дастрўмол ва ш.к. номларини ясали кенг тарқалган ҳодисадир. Масалан, турк тилида *terlik* (< *ter* ‘тер’ + *-lik*) ‘терни шимдириш учун ичдан кийиладиган майка’, ‘бош кийим’ (Sâmi 1985: 3, 1352), ‘шиппак’ (Karşılıştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I, 876); корахонийлар туркийсида *suyluk* (< *suv* ‘сув’ + *-luk*) ‘дастрўмол’ (Қошгариј 1963: I, 437), чуваш тилида *sul'b* ‘рўмол’ (Федотов 1996: II, 132) сўзлари шулар жумласидандир.

Демак, туркий тиллардаги *jaylik* сўзининг архетипи **jay* ‘ёғ’ бўлиб, у дастлаб ‘ёғли қўлларни артишга мўлжалланган қўл сочиғи, дастрўмол’ни англатган. Унинг ‘рўмол’ маъноси тил тараққиётининг кейинги босқичларидаги маъно кенгайиши натижасида юзага келган.

Jaylik сўзининг архетипи **jay* ‘ёғ’ деб белгилангандан кейин уни мўғул тилидаги **nolga* ‘шомон безаги’, тунгус-манжур тилларидаги **lelu(ke)* ‘кўқракпеч, кўқрак фартуги’, ‘совутнинг қўлтиқ оғи’ ва корейс тилидаги **nòrikái* ‘белбоққа тақиладиган нарса’ (EDAL <http://starling.rinet.ru>) ўзаклари билан генетик бир деб даъво қилиш тўғри эмас. Туркий тиллардаги **jay* ‘ёғ’ни тунгус-манжур тилларидаги *jaGdaqta* ‘айиқнинг ёғи’ (Цинциус 1975: I, 337) билан бирлаштириш мақсадга мувофиқ бўлади.

TÜRMÄ – узун рўмол. Ўзбек тилининг Хоразм группа шеваларида *türmä* ‘ипақдан тўқилган сочиқ шаклидаги рўмол’ (Шоабдураҳмонов 1971: 266), Қорақалпоғистондаги ўзбек

шеваларида *türmä* ‘қизларга рўмол, йигитларга белбоғ бўладиган узун, тор сачоқли шоҳи рўмол’, ‘юпқа шерстъ мато (эск.)’ (Ишаев 1977: 162) маъносида келади.

Зикр этилган *türmä* сўзи <*turmak* ‘ўраб ёки тугиб боғланган нарса’ <*turmak-la* ‘ўраб ёки тугиб боғламок’ (Маъруфов 1981: II, 226) ўзагидан урчиган бўлиб, у корейс тилидаги *turumaki* (<*turu-* <*turi-* ‘ўрамоқ’ + *mak-* ‘беркитмоқ’ + *-i* So Chong-Bom 2000: 199), корейс тилининг Кангвон шевасида *turumä*, Кёнгсанг шевасида *turumäi* ‘корейсларнинг миллий устки кийими’ (Phyojungugodesajon I, 1688) билан гомогендир. Мазкур шаклларнинг умумолтойча архетипини *türi ‘ўрамоқ’ деб кўрсатиш мумкин. Чунончи, EDALда (<http://starling.rinet.ru>) қадимги туркий тилдаги *tür-*, қорах. *tür-*, чиф. *tür-*, тур. *dür-*, тат. *tör-*, ўзб. *turmak-la-*, уйг. *tü(r)-*, туркм. *düjr-*, хак. *tür-*, ойр. *tür-*, ёқ. *tü(r)-*, тув. *dür-*, тоф. *dür-*, қирғ. *tür-*, қоз. *tür-*, нўғ. *tür-*, бошқ. *tör-*, гаг. *dür-*, ққал. *tür-*, сал. *tür-* ‘ўрамоқ, шимармоқ, қайтармоқ’ (Räsänen 1969: 506, Clauson 1972: 530-531, Севортьян 1980: 319-320); ёзма мўгул ёдгорликлари тилидаги *dörsijji-*, халх. *dörsij-*, қалм. *dörsē-* ‘қайишмоқ, жунжикмоқ, буришмоқ’ (Калм. рус. словарь 212) ва қадимги япон тилидаги *tutum-*, эски япон тилидаги *tütüm-*, Токио диал. *tsutsúm-*, Киото диал. *tsútsúm-*, Кагошима диал. *tsùtsùm-* ‘бурилмоқ, букилмоқ’ (Martin 1987: 776) ўзаклари бирлаштирилиб, уларнингproto-шакли *türi ‘ўрамоқ’ деб қайта тикланган. Бу гурухга корейс тилидаги *turi-* ‘ўрамоқ’, ‘чулғамоқ’, ‘бурканмоқ’ (Кор. рус. словарь 129) ўзагини ҳам илова қилиш мумкин.

3.   **Бош кийими устидан ўраладиган мато номлари**

ČALMA – бош кийимининг устидан ўраладиган мато. Корахонийлар туркийсида *čalma* ‘тезак, таппи’ (Древнетюркский словарь 137), чифатой туркийсида *čalma* ‘бош кийимининг устидан ўраладиган мато’, ‘фартук’ (Clauson 1972: 420), турк тилида *čalma* ‘бош кийимининг устидан ўраладиган батист, шол ва ш.к. мато’ (Sâmi 1985: 190), тур. шев. *čalma, calma* ‘аёлларнинг пешаналарига боғлайдиган рўмол’ (Acırayamlı 1976: 28), ўзб. *čalma* ‘бош кийимининг устидан ўраладиган мато’, ‘дўппи, тўн ва ш. к.нинг

четига тутиладиган энсиз жияк' (Маъруфов 1981: II, 351), тат. *čalma* 'бош кийимининг устидан ўраладиган мато' (Тат. рус. словарь 629), гаг. *čalma* 'бош кийимининг устидан ўраладиган мато' (Гаг. рус. словарь 526), қирғ. *čalma* 'сиртмоқли арқон' (Абдулдаев 1969: 679), бошқ. *salma* 'бош кийимининг устидан ўраладиган мато' (Башк. рус. словарь 460), озарб. *čalma*, туркм. *čalma*, нўғ. *šalma*, болқ. *čalma*, кар. *calma*, қум. *čalma*, кримтат. *čalma* 'бош кийимининг устидан ўраладиган мато', ойр. *čalma*, тув. *šalba* 'сиртмоқли арқон' (Clauson 1972: 420, Räsänen 1969: 97, Лексика 395) маъноларида келади.

Зикр этилган *čalma* оти <*čal-* 'ўраб боғламоқ' феълига *-ta* қўшимчасининг бирикишидан юзага келган. Қиёсланг: ўзб. *čal-* (Маъруфов 1981: II, 352), гаг. *čal-* (Гаг. рус. молд. словарь 526-527), бошқ. *sali-* (Башк. рус. словарь 460), кар. *cal-*, қоз. *šal-*, ққал. *šal-* 'ўраб боғламоқ', 'ўрамоқ' (<http://starling.rinet.ru>).

EDALда (<http://starling.rinet.ru>) *čalma* лексемасининг архетипи **č(i)al-*, **č(i)alma* деб кўрсатилган. Шунингдек, мазкур манбада туркий тиллардаги **č(i)al-*, **č(i)alma* ўзаклари олтой тилларидаги тубандаги муштарак шакллар билан қиёсланган: ёзма мўғул ёдгорликлари тилида *čilbiγur*, *čulbiγur*, эски мўғ. *čilbur*, *čolbor*, *čəlbür*, халх. *cılbur*, қалм. *cılwür*, орд. *čılbur*, даг. *šolbur*, шар.йог. *čəlbür* 'юган'; эвенки тилида *čulupkī* 'боғламоқ, тушовламоқ (итни)', *čulupkīwip* 'итнинг бўйинбоги', эвен тилида *čölipkin-* 'боғламоқ, тушовламоқ (итни)', *čölipkin* 'итнинг бўйинбоги'. Қайд қилинган сўз бирликларининг олтой давридаги шакли **č'iɔl[m]i (~-e, *č'iɔl[m]o)* 'тушовламоқ', 'боғлаб қўймоқ' шаклида реконструкция қилинган.

Мухтасар қилиб айтганда, олтой тиллари майиши лексикасини қиёсий тадқиқ этиш, уларнинг келиб чиқишини аниқлаш ҳамда бобо тил шаклларини қайта тиклаш тил тараққиётининг турли даврларида кечган характерли лисоний жараёнлар, ўзгаришлар ва йўқотишларни очиб бериш билан бирга, олтой халқлари майиши ҳаётининг муштарак томонларини ҳам ёритишга хизмат қиласди.

Адабиёт

- Абдулдаев Э., Исаев Д. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. - Фрунзе, «Мектеп» басмасы, 1969.
- Асомиддинова М. Кийим-кечак номлари. -Т.: Фан, 1981.
- Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. II. -СПб.: Типография Императской Академии наук, 1871.
- Дадахонова Т. Ўзбек тилида чеварчилик лексикаси. -Т.: Фан, 1963.
- Жўраев Б. Юқори Қашқадарё ўзбек ўзбек шевалари. -Т.: Фан, 1969.
- Ишаев А. Қорақалпогистондаги ўзбек шевалари. -Т.: Фан, 1977.
- Левитская Л.С., Дыбо А.В., Рассадин В.И. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы "К", "Қ". -М.: Языки Русской Культуры, 1997.
- Левитская Л.С., Благова Г.Ф., Дыбо А.В. и др. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы "Л", "М", "Н", "П", "С". - М.: Восточная литература РАН, 2003.
- Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. III. - СПб., 1905.
- Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик лугати. -Т.: Университет, 2000.
- Севортян Э.В., Левитская Л.С. Этимологический словарь тюркских языков : Общетюркские и межтюркские основы на буквы “Ж”, “Җ”, “Й”. -М.: Наука, 1989.
- Федотов М.Р. Этимологический словарь чувашского языка. II. - Чебоксары, Чуваш. Гос. инст. гум. наук, 1996.
- Цинциус В. И. (ред.) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. I. -Л.: Наука, 1975.
- Шоабдурахмонов Ш. (ред.) Ўзбек халқ шевалари лугати. -Т.: Фан, 1971.
- Қошғарий М. Девону луготит түрк. I. -Т.: ЎзФА, 1963.
- Ҳасанов Б. Навоий асарлари учун қисқача лугат. -Т.: Фан, 1993.

- Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. -London: Oxford Press, 1972.
- Eren H. Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. -Ankara: Bizim Büro, 1999.
- Lessing F.D. Mongolian-English dictionary. -Berkeley-Los Angeles, 1960.
- Phyojungugodesajon I, II, III. -Seoul: Tusantonga, 1999.
- Ramstedt G. J. Kalmückisches Wörterbuch. -Helsinki: Suomalais-ugrilainen Seura, 1935.
- Räsänen M. Versuch eines etymologisches Wörterbuchs der Turksprachen . -Helsinki: Suomalais - ugrilainen Seura, 1969.
- Sâmi S. Kâmûs-i Türkî. 1-2, 3. -Istanbul: Tercüman Gazetesi Tesisleri, 1985.